

JEZIČKE KARAKTERISTIKE GLOSA U BOSANSKOM JEVAN- DELJU IZ SREĆKOVIĆEVE ZAOSTAVŠTINE

Herta KUNA, Sarajevo

O Srećkovićevom jevanđelju malo je pisano, a kako je ono danas izgubljeno, o njegovim karakteristikama može se govoriti, uglavnom, na temelju onoga što je objavio Speranski u 24. br. *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 1902, str. 172—182.¹ Istina, od jevanđelja su se, izgleda, sačuvala dva lista u Muzeju starina u Tveru (SSSR), barem su se tamo nalazila kad je Speranski pisao svoj članak, ali nama je do sada bilo nemoguće da dođemo do njih.

Speranski je u cjelini objavio glose koje su ispisane na marginama Srećkovićevog jevanđelja i koje su iz kasnijeg vremena nego tekst samog jevanđelja. To je njegova velika zasluga, s obzirom da ove glose predstavljaju svojevrsni raritet u srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti. Osim njih, u istom članku Speranski je objavio i varijante dvaju odlomaka Srećkovićevog jevanđelja prema Nikoljskom, i to: Mat. XXVII, 1—66 (F.12^b—16^b), te Mar. I, 5—39 (F. 19—20), iz kojih se, istina, vidi da i ovo jevanđelje u bitnijem ne odstupa po svojim jezičkim i grafijskim osobinama od ostalih bosanskih jevanđelja, ali je na temelju njih ipak nemoguće izvršiti detaljniju analizu jezika samog jevanđelja.

¹ Na istom mjestu Speranski citira još dva rada u kojima se spominje ovo jevanđelje, dok svi ostali pomeni baziraju na ovim saopštenjima (v. *Zametki o rukopisjahъ belgradskihъ i sofijskoj bibliotekъ*, Moskva 1890, str. 86, te recenzija na rad A. Voskresenskog: 39. *Preiszuerkennung der Uvarov'schen Prämie*, str. 60). Glosama se posebno opširno pozabavio Solovjev (v. A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, pos. ot. iz 270. knjige Rada JAZU, Zagreb 1948, str. 20—26).

U vrijeme kad je o njemu pisao Speranski rukopis je imao ukupno 186 l., uračunavajući i dva iz Tvera, a po njegovom mišljenju pisan je u XIV v., dok su glose iz XV—XVI v. Zna se, takođe, da je cio rukopis na pergameni, kao i da je kasnija ruka ispisala sinoptička mjesta na marginama, a crvenim iznad redova i naslove glava, sudeći bar po onome što donosi Speranski, mada on ove naslove smatra počecima lekcija, iako i sam kasnije kaže da se isti brojevi koji stoje uz svaki od naslova nalaze redovno u bosanskim jevanđeljima na početku jevanđelja kao popis glava. Uostalom, takav se jedan popis glava sačuvao i u ovom kodeksu ispred jevanđelja po Marku. Zanimljivo je, međutim, što Speranski tvrdi da je ista ruka koja je pisala ove naslove glava u tekstu i sinoptička mjesta ispisala i početke lekcija, onakve kakvi su predviđeni za crkvenu službu, te marginalne glose, i to cijelo stoljeće kasnije, što bi predstavljalo svojevrsnu osobitost u bosanskim tekstovima.²

Iako je Speranski dao nešto podataka o rukopisu (da je formata male četvrtine, da je pisan uskim bosanskim poluustavom, kako on kaže uskom uncijalom), nemamo bližeg opisa paleografskih osobina rukopisa, kao ni glosa, ali je zato vjerno odslikao sve ortografske i grafijske osobine, tako da je moguće uporediti glose s rukopisom jevanđelja. Kodeks nije bio potpun, ni u vrijeme kad ga je opisao Speranski, tako da nije isključeno da je i marginalnih glosa bilo više. Ipak i ono što je sačuvano i što je Speranski vjerno objavio zaslužuje punu pažnju, jer iako, općenito govoreći, marginalije različite vrste nisu rijetke u bosanskim kodeksima,³ ove po svojoj relativnoj sustavnosti predstavljaju ne samo posebnu pojavu bosanske srednjovjekovne književnosti nego po svome karakteru navode na pomisao da je mogla postojati i cijela književna vrsta

² I u drugim bosanskim tekstovima ima naknadnih prepravki i dopuna za liturgijsku službu, naročito dopisivanja početaka lekcija (v. Šidak, J., *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«*, Slovo 4—5, Zagreb, 1955, str. 51—52, Grickat, I., *Divoševo jevanđelje*, Južnoslovenski filolog 25, Beograd, 1961/62, str. 238, 241—242), ali su, po pravilu, sinoptička mjesta i naslovi glava iz istog doba iz koga i jevanđelje, dok je prilagođivanje crkvenoj službi mahom nastalo istom kada se kodeks našao u pravoslavnom manastiru.

³ Up. Grickat, I., o. c., str. 251, Šidak, J., *Bosanski rukopisi u Gosudarstvennoj publichnoj biblioteci u Lenjingradu*, Slovo 17, Zagreb, 1967, str. 114, Rački, F., *Prilozi za povijest bosanskih patarena*, Starine 1, Zagreb, 1869, str. 101.

ovakvog tipa u bosanskoj književnosti, ili bar njeni začeci. Radi se o literaturi tzv. »pitanja i odgovora« koja je poznata kako na istoku tako i na zapadu.⁴

Speranski je analizirao glose s obzirom na njihov sadržaj, pa je iz te analize i uspoređivanja sa sličnom i srodnom literaturom došao do zaključka da misli izražene u glosama nisu ni po čemu jere-tičke, a uz to i da ne predstavljaju originalan rad autora, s obzirom da svega toga ima i odgovarajuća bizantska, srednjovjekovna zapadna, a i crkvenoslavenska literatura, kanonska i apokrifna. Ipak, ni on nije uspio da nađe u većini slučajeva nikakvu paralelu, a tamo gdje ju je i našao ona se na toliko bitnih mjesta razlikuje od teksta Srećkovićevih glosa da se gotovo sa sigurnošću može odbaciti direktno prepisivanje. U najboljem slučaju može biti govora samo o prilagođavanju poznatih tekstova svojim prilikama i shvatanjima, pa, prema tome, i traženje samostalnog i originalnog izraza. Imajući to u vidu, ostaje činjenica da su glose iz Srećkovićevog jevanđelja originalna interpretacija i komentar jevanđeljskog teksta, koju su učinili, najvjerojatnije, pripadnici »crkve bosanske« i, prema tome, u više pravaca za nas kao jezički tekst vrlo značajan materijal za istraživanje.

Poznato je, naime, da je broj bosanskih kodeksa vrlo ograničen,⁵ a uz to oni predstavljaju gotovo isključivo prepisivačku djelatnost, ograničenu na tekstove novog, a samo djelomično i starog zavjeta,⁶ vrlo ograničen opseg apokrifne literature (u okviru dva zbornika: Mletačkog i Hvalovog) a tu se, najvjerojatnije, može ubrojati i jedan svjetovni srednjovjekovni roman Aleksandrida, koja je, me-

⁴ V. Speranski, M., o. c., str. 179; a o mogućnosti postojanja ovog tipa literature kod patarena v. Radčenko, K., Zur Literatur der »Fragen und Antworten« Archiv für slavische Philologie, 25, Berlin, 1903, str. 611—612.

⁵ V. Vrana, V., Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942; Đorđić, P., Istorija srpske cirilice, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, str. 130—131, Kuna, H., Hrestomatija starije bosanske književnosti, knj. I, Sarajevo, 1974, str. 19—23.

⁶ U svega 3 kodeksa nalaze se dijelovi Starog zavjeta, od toga psaltir sa bibličkim pjesmama i tekst 10 zapovijedi u Hvalovom zborniku, u Mletačkom samo 10 zapovijedi (pošto je kraj izgubljen nedostaje psaltir i bibličke pjesme, koje bi inače, vjerovatno, sadržavao, jer se u ostalom u svemu slaže s Hvalovim rukopisom), te dijelovi parimejnika u Kijejskim bosanskim listićima (v. Kuna, H., Fragmenti parimejnika bosanske provenijencije, Slovo, 20, Zagreb, 1970, str. 98).

đutim, takođe, samo prepis i djelomično, možda, prerada starijeg teksta. Jezik ove književnosti je, kao što je i razumljivo, redakcija staroslavenskog, što do izvjesne mjere važi i za Aleksandridu, koja je, međutim, u nekim svojim dijelovima već jako ponarodnjena.⁷ Prema tome, glose su za jezičko proučavanje od velikog interesa, jer sa stanovišta istorije literarnog jezika mogu pokazati koliki je bio stepen usvajanja crkvenoslavenskog književno-jezičkog manira, u stvari, koji nivo usvajanja crkvenoslavenskog kao literarnog jezika u smislu medija za jezičko izražavanje u domenu originalnijeg književnog stvaralaštva.

Poznato je, naime, da i hrvatska glagoljska književnost u tom smislu pokazuje vrlo veliku diferencijaciju, moglo bi se čak reći svojevrsnu diglosiju u domenu funkcionalnih stilova na liniji crkvena književnost prema svjetovnoj.⁸ Ovdje je problematika utoliko interesantnija što nije u pitanju odnos na liniji svjetovna prema crkvenoj književnosti nego odnos upotrijebljenih jezičkih idioma u domenu crkvene književnosti, a na liniji: prepisivački rad — originalnije stvaralaštvo.

Da bi se u tom smislu bolje uočila distribucija jezičkih osobina u okviru funkcionalnih stilova, na temelju varijanti teksta koje je dao Speranski pokušali smo da rekonstruišemo integralni tekst obaju odlomaka, te da ga makar i u globalu uporedimo s jezikom glosa. Istina, može se staviti prigovor da je jezik jevanđelja znatno stariji od jezika glosa, međutim, i sam Speranski je konstatovao da se jezik Srećkovićevog jevanđelja u bitnijemu ne razlikuje od jezika ostalih bosanskih kodeksa, a to znači ni onih koji pripadaju XV vijeku, a takođe nije pouzdano da su glose toliko mlađe od teksta, s obzirom da Speranski nije dao u tom smislu pouzdanijih dokaza za njihovo datiranje, no čak da i potiču s početka XVI v., još uvijek se znatne razlike u jeziku glosa prema jevanđeljskom tekstu ne mogu objasniti isključivo vremenskom razlikom.

⁷ Riječ je o tzv. Berlinskoj Aleksandridi, koju je objavio van den Berk i za koju se po jezičkim osobinama može pretpostaviti da je prepisana u Bosni. Posljednje glave, za koje Berk nije našao paralelu, očito su slobodnija prerada i jezik je u njima gotovo sasvim ponarodnjen.

⁸ V. o tom Hamm, J., Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika, Slovo 13, Zagreb, 1963, str. 54. i d.; Nazor, A., Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagojskim tekstovima, Slovo 13, Zagreb, 1963, str. 68.

Po grafijskim i ortografskim osobinama očividno je da je tekst glosa pisan prema istim pisarskim, ortografskim i grafijskim, principima prema kojima i tekstovi svih bosanskih jevanđelja, što znači da su marginalije nastale i u istoj školi, dakle najvjerojatnije kod pripadnika »crkve bosanske«. U tom je smislu potrebno zabilježiti glavne značajke bosanskih kodeksa, kao što je pisanje jata u vrijednosti *ja*, npr.: илиѣ 3,⁹ ꙗвляю 3, ꙗзви 5, неприѣззинниѣ 6, иѣковъ 7, в(о)жиѣ 5, скончаниѣ 3, ali se pored ovih primjera koji spadaju u bosansku ortografsku normu javlja i primjer ꙗкоже 2, koji već pokazuje prodiranje uticaja iz srpske književne tradicije, kao što je slučaj i sa primjerom ѡсѣ 14, uz tipično bosansko его 9, есѣ 2, 8, 10, езникъ 13, mada se prejetirano *e* sreće ponekad i u drugim bosanskim kodeksima, osobito u kratici za *jest*.¹⁰ Glose su jednojerove, izuzimajući primjer ꙗѣнѣ 2 (ukoliko je Speranski precizno zabilježio tekst), i to je u upotrebi samo jer.

Kao dalja karakteristika grafije glosa je pisanje omega na početku riječi, kao npr.: ѡ(ѣ)цѣ 8, ѡнѣ 5, 8, 9, ѡчисти 2, a redovno u prijedlogu i prefiksu *отъ*, kao npr.: ѡстѣпници 7, ѡпсцаю 9, ѡ 2, 13, koji je do neke mjere normiran s omegom, pa se zbog krive interpretacije početka riječi širi čak i na riječi u kojima izvorno nema ni prefiksa, pa ni početne sekvence *ot-*, nego samo *o*.¹¹ U tom je pogledu naročito ilustrativan primjer ѡвѣча 11 (tj. *овѣча*), što već samo po sebi pokazuje da pisac nije imao dovoljno crkvenoslaven-skog obrazovanja. Međutim, glose imaju i relativno znatan broj primjera sa inicijalnim *o* u riječi *otac*, i to, uglavnom, u obliku koji pokazuju govornu formu bez *t*, tj.: оца 1, 3, оцѣ 8, ali i: о(ѣ)цѣ 6, оѣцѣ 10.

⁹ Brojevi uz primjere pokazuju brojeve glosa onim redom kojim su preštampane. Iz tehničkih razloga, osim u dijelu teksta koji se odnosi na grafiju, primjeri su pojednostavljeni na taj način što su nadredna slova spuštana u redak. Kratice su razrješavane i u slučajevima kada nisu titlovene, ukoliko u tom obliku ne postoje u govoru, a zanemarivana je potpuno razlika između *o* i omega, običnog i deseteračkog *i*, te između *oy* i ligaturnog *u*.

¹⁰ V. Grickat, I., o. c., str. 257; Stojanović, Lj., Jedan prilog k poznavanju bosanskih bogumila, Starine JAZU 18, Zagreb, 1887, str. 230; Šidak, J., Marginalija uz jedan rukopis »crkve bosanske« u mletačkoj Marciani, Slovo 6—8, Zagreb, 1957, str. 136.

¹¹ V. Jerković, V., Čajničko jevanđelje (doktorska disertacija u rukopisu), Novi Sad, 1971, str. 152—159; Speranski, M. N., Mostarskoje (Manojlovo) bosnijskoje evangelie, Varšava, 1906, str. 17; Grickat, I., o. c., str. 262.

Sudeći po objavljenom tekstu, u glosama je potpuno zagospodarilo ligaturno *u*, bez obzira na poziciju u riječi, a tradicionalno *oy* javlja se samo u jednom primjeru: Δ(oy)шoy 6.¹² Međutim, po ono malo primjera koji su vidljivi iz datih varijanti jevanđelja očito je da je pisac jevanđeljskog teksta ako ne preferirao, a ono, u svakom slučaju, upotrebljavao *oy* vrlo često (up. Mat. XXVII поун-тѣскомоу 2, осоудише 3, оуспиваетъ 24 i sl., uz Mt. XXVII үбиють 1, стрѣ 1) bez obzira na poziciju.

Osobita karakteristika bosanskih kodeksa je neobilježavanje palatalnosti *l* i *ñ*, i to je u glosama dosljedno sprovedeno, kao npr.: лѣди 10, лѣдне 2, 7, ꙗвлю 3, самаринанинъ 5, iako pisac nesumnjivo poznaje znak *ю*, jer ga i upotrebljava iza vokala, npr.: ꙗвлю 3, законю 3, ali nikad za pisanje sloga *lu*, međutim, tekst jevanđelja pokazuje ovakvo obilježavanje (v. людъци Mt. XXVII, 1), mada je primjer usamljen. Tekst glosa, također, ne poznaje uopće *jeri*, dok ga u varijantama jevanđelja ima, ali je i tu potpuno izjednačeno sa *i*, što se vidi po upotrebi kao u primjerima: архиерѣки Mt. XXVII, 20: архиерѣки Mt. XXVII, 1, 12 i sl. Ipak, i ova osobina pokazuje jače čuvanje tradicionalne grafije i ortografije u starijem jevanđeljskom tekstu.

Jedna dosta nova osobina u glosama je relativno frekventna upotreba deseteračkog *i* u pozicijama gdje se to ne bi očekivalo, kao npr. иконовь 9, иже 2, самаринанинъ 5, в(о)жин 14, s obzirom da je u bosanskim kodeksima ovaj znak ograničen, uglavnom, na brojnu vrijednost.¹³ I u glosama, kao i u tekstu jevanđelja, registriran je znak đerv, očigledno u vrijednosti srpskohrvatskog đ tj.: ев(а)нѣ(е)листи 12, еванѣли 2, анѣ(е)ломъ 6, анѣ(е)ли 8, ali postoji u glosama i jedan primjer koji je Speranski obilježio savremenim ćiriličkim *ć*, tj. не he 1, što je, najvjerojatnije, takođe bilo napisano đervom, ali ga je iz praktičnih razloga redaktor označio prema njegovoj stvarnoj vrijednosti.

Poseban interes predstavlja upotreba skraćenica u glosama, jer je veoma velik broj slučajeva u kojima skraćenica nije titlovana,

¹² Očito je da u starijim tekstovima preovlađuje *oy* (up. Speranski, M. N, Mostarskoe..., str. 10—11; G r i c k a t, I., o. c., str. 243), dok u mlađim, iako nejednako, sve više prodire ligatura (v. Pavlović, M., Beličevi odlomci bosanskog evanđelja, Zbornik filoloških i lingvističkih studija A. Beliću, Beograd, 1921, str. 243).

¹³ V. Đorđić, P., o. c., str. 137. Prema dosad raspoloživim podacima deseteračko *i* javlja se u Čajničkom jevanđelju takođe u glasovnoj upotrebi (v. Jerković, V., o. c., str. 142—144).

a nekad je pri tom ispušten samo jedan glas, vokal ili konsonant, tako da nije moguće uvijek pouzdano utvrditi radi li se, u stvari, o govornoj redukciji ili o načinu pisanja skraćenice, kao npr.: *АНДАЛОМЪ* 6, *АНДАН* 8, te naročito *ОЦА* 1, 3, gdje je pisac, najvjerojatnije, pratio stvaran izgovor, mada u paralelnom primjeru *ОЦЪ* 8 bilježi titlu. Bez title su vrlo česte i uobičajene skraćenice, kao: *СНОВЕ* 10, (*СЫНОВЕ*), *ЧЛВКОМЪ* 9, *ОТЦА* 10, *ЧЛВКЪ* 14, *НЕСНОГА* 1, *ЧЛВКЪ* 5, što je općenito dosta česta pojava u bosanskim kodeksima,¹⁴ uz obične normalno titlovene skraćenice, *ЧЛВКЕ* 9, *БЖИ* 10, *НБСНИ* 10, *ДША* 11, *ГЛАХЪ* 1, *ДХЪ* 1, itd.

Zanimljivo je, međutim, što se naporedo javljaju kratice: *ХЪ* 8, 2, *ХЪ* 2, *ХЪТЪ* 2, te u padežnom obliku *ХЪС* 4, koje odgovaraju staroslavenskim dubletima *Хрѣстѣ* i *Хрѣстосѣ*, mada je najvjerojatnije da je oblik koji se završava na *-тъ* imao vrijednost govornog i narodnog *Hrist*. Kratice su u tri slučaja povezane s ispisivanjem nadrednih slova: *ЧЛВКАКЕ* 9, *ГЦАНЪ* 10, *ЧЛВКЪ* 5; toga ima i izvan skraćenica kao npr.: *ЕСАТЪ* 2, *ЛСАДАНЕ* 2, *СПИТЪНИИ* 3, a u jevanđelju je naročito često nadredno *d*, kao npr.: *Mt XXVII*, *РАЗДАРУКЕ* 51, *СВѢДАТЕЛЬСТВОУЮТЬ* 13, *Mar. I* *ВЕЛБЛОУЖДАИ* 6.*

Na fonetskom planu u bosanskim kodeksima na prvom je mjestu interesantno pitanje refleksa jata. Iako bi se zbog karaktera teksta očekivalo drukčije, u glosama su relativno rijetki primjeri ikavizacije, i to isključivo ograničeni na izrazitije crkvenoslavenske lekseme, koje se sreću, uglavnom, u kodeksima, ili koje su manje poznate, što svjedoči, najvjerojatnije, o ijekavskom tlu sa koga je mogao potjecati pisar ili na kome su glose pisane, tako da su se pojavili samo iz jevanđelja preuzeti već uobičajeni ikavizmi. Naime, treba imati u vidu da se ikavski refleks sreće već kao vrlo frekventan u rukopisima XV v.,¹⁵ a glose, svakako, nisu pisane ranije, što sve upućuje na istočniji ijekavski teren. Tome u prilog govori i nešto znatnija ikavizacija u tekstu samog jevanđelja, sudeći prema odlomcima s kojima raspoložemo i u kojima su i nešto karakterističniji primjeri, kao: *Mt. XXVII* *СА КЪНИЖЪНИЦЪ* 41 (orig. *НИКЪНИЖЪЦЪ*)

¹⁴ V. Jerković, V., o. c., str. 239—259, a ovakvu sliku pokazuje i materijal prikupljen za crkvenoslavenski rječnik pri ANU BiH, Sarajevo.

¹⁵ Up. Daničić, Đ., Hvalov rukopis, Starine JAZU, knj. 3, Zagreb, 1871, str. 42—43; Šidak, J., Marginalija..., str. 136; Šidak, J., Kopitarovo bos. ev., str. 49; Pavlović, M., o. c., str. 243; Hamm, J., Apokalipsa bosanskih krstjana, Slovo 9—10, Zagreb, 1963, str. 49; Jerković, V., o. c., str. 284; Šidak, J., Bosanski rukopisi..., str. 117 (za Grig.-Gilj. listiće)

* Slovo sa znakom *Δ* označuje nadredno slovo.

исѣченъ вѣст 60, коустодѣю 65, коустодѣю 65, въ гроби 60, съ нѣмъ Мг 1, 36 (instr. sg. m.), gdje je ili iskonsko i zamijenjeno jatom, ili je u pitanju zamjena jata sa i u fleksiji. Nasuprot tome, u glosama su samo ovi primjeri: кспилъ 11, више 1, скъдильнѣ 7. Pitanje je koliko primjeri на пльтѣ 11, двѣ надесеѣ лѣти 2 (nom. du.) odražavaju ikavsku zamjenu, a koliko su zapravo tradicionalni oblici pogrešno primijenjeni. Vecina ostalih primjera iz glosa sa sačuvanim jatom odnosi se na leksiku običnu koliko u kodeksima toliko i u govoru, kao: вѣрѣно 1, проповѣда 1, грѣшникомъ 1, двѣ 2, грѣхъ 2, лѣстѣ 4, вѣка 9, 10, вѣра 5, потрѣба 14, хлѣби 6, ili je u pitanju neposredni prepis lekseme iz jevanđelja, kao u primjeru: спитѣнии 8.

Vjerojatno je da je pisar teksta jevanđelja bio ikavac, ali je, isto tako, moguće pretpostaviti da je njegov predložak još u jakoj mjeri čuvao dosljedno jat, što je razumljivo s obzirom na dosta veliku starost jevanđelja.

Za razliku od jata, koji još ne pokazuje govornu zamjenu, znatno je drukčija situacija s poluglasom. U suštini, slabi poluvokal čuva se, manje-više, dosljedno jedino na apsolutnom kraju riječi, ali i tu uz jednu iznimku: теѣцъ 8, koja pokazuje očito prodiranje govornih osobina. U većini ostalih pozicija već je, uglavnom, izvršeno ispadanje poluglasa, mada nedosljedno, jer se sreću i primjeri s tradicionalnim pisanjem, kao: вѣрѣно 1, отступьници 7, скъдильнѣ 7, ечьмень 13, навадьникъ 15, овъча 11, svakako kao nastojanje da se održi crkvenoslavenski uzus. Ipak, odstupanja su brojna: немже 1, все 2, дни 2, скончаниѣ 3, два 5, вси 7, скрѣвица 7, кнезь 9, дльжникъ 9, покорлива 4, грѣшникомъ 1 (orig. грѣшникомъ), сѣни 8, pa se, izuzetno nalaze čak i primjeri gdje poluglas nije obilježio ni vokalno r, kao: црква 5, цркве 9, mada se inače u ovoj poziciji, kao i za obilježavanje vokalnog l, poluglas još čuva, kao: крѣвоточива 2, сѣрѣникъ 6, дльжникъ 9, на пльтѣ 11, вѣрѣне 14.

Kod primjera црква vjerovatno je u pitanju izostavljanje title, jer su se ovakvi primjeri mogli smatrati i skraćenicom u smislu crkvenoslavenskog uzusa, mada su, svakako, odražavali stvarni izgovor. Posebno stoji primjer отць 10 u kome je izostavljen *jer* u jakom položaju, a napisan u slabom, što je očigledno skraćеница s izostavljenom titlom, pisana inače u skladu s crkvenoslavenskom normom. Posebno je zanimljiva situacija kad se uslijed gubljenja poluglasa stvaraju udvojeni suglasnici; oni se shvataju, takođe, samo kao grafijska osobina i podložni su ujednostavljanju, kao u primjerima: гостинникъ 5, гостинница 5, законници 2, prema плѣнници 5.

Međutim, kad su u pitanju poluvokali u jakom položaju, očit je prodor narodnog govora, ali uza sve to s tendencijom čuvanja crkvenoslavenske tradicije. U tom smislu su ilustrativni primjeri s vokalizacijom, kao: *пришаль* 2, *Петарь* 5, *мирь са* 14 (up. *мирь са* 11), i, naročito, primjer u kojem je *ь* zamijenio iskonsko *a*: *скудильньѣ* 7 (acc. pl. n.) uz primjere u kojima se još održava crkvenoslavenski uzus i pisanje poluglasa, kao: *водоносць* 5, *льни* 8, *тельц* 8, mada je izgovor svakako sa *a*. Posebno poglavlje u vezi s poluglasom predstavlja pitanje *вь* u otvorenom slogu. U tom pogledu je izrazitija osobina bosanskih spomenika vrlo rana infiltracija narodnog govora, tj. zamjena sa *u*,¹⁶ što je u potpunosti realizirano i u tekstu glosa, kao što se vidi iz primjera: *у немже* 1, *у еванџели* 2, *уведе* 7, *у скрѣвища* 7, naročito kad je u pitanju prijedlog. Crkvenoslavenska norma održana je jedino kod zamjenice *вьсь*, tj.: *все* 2, *вси* 7, *все* 9.

Posebno se nameće oblik koji je Speranski označio sa (sic), tj. *сү нен* 1, koji ne odražava ništa drugo nego dosta prošireni dijalektizam, prijedlog *sa* u obliku *su*, što upućuje, takođe, na srednju i istočnu Bosnu kao mjesto postanka glosa,¹⁷ mada ostaje pitanje vrijednosti oblika *нен*.

U glosama nema nijednog primjera prelaza *ę* u *a* iza palatalnog suglasnika, što govori uvjerljivo o štokavskom tlu, mada se mora priznati da izuzev *ечьмень* 13, *езиць* 13 nema ni karakterističnih primjera, kao što uopće nema primjera za *j* od praslavenskog *dj*, što imaju neki bosanski kodeksi, vjerovatno sa zapadnijeg terena.¹⁸

Osobina koja je karakteristična za bosanske kodekse uopće je sažimanje vokala, naročito kad je u pitanju vokal *i*,¹⁹ a to je prisutno i u tekstu glosa: *Монси* 5, *льни* 8, *еванџели* 2 (ukoliko u posljednja dva primjera nije već u pitanju govorni oblik sa jotovanim *n*, odnosno *l*). Naročito često, gotovo po pravilu, takvo je sažimanje izvršeno u nom. sg. m. roda određenog vida pridjeva: *А(у)хъ нечисти* 1, *св(є)ти* 6,

¹⁶ Prvi zasvjedočeni prelaz *вь* u *u* je u Kulinovoj povelji. Od ranih bosanskih kodeksa ova je osobina registrovana u Divoševom jev. (v. Grickat, I., o. c., str. 259) i Manojlovom (v. Speranski, M. N., Mostarskoe..., str. 41).

¹⁷ Isti se oblik nalazi i kod Divkovića i Grgura iz Vareša, koji potječu s terena tuzlansko-fojničkih govora, a i u građi iz tih govora (v. Rječnik JAZU, knj. 14, sv. 60, str. 384b).

¹⁸ V. Daničić, Đ., o. c., str. 57.

¹⁹ V. Grickat, I., o. c., str. 260; Daničić, Đ., Nikoljsko jevanđelje, Beograd, 1864, str. XVI, Speranski, M. N., Mostarskoe..., str. 44.

о(тѣ)ць невидими 8, убоги Лазарь 10, отць н(є)в(є)сни 10, богати ч(о)в(ѣ)къ 10. Pojava sažimanja dvaju krajnjih *i* poznata je i u srednjobosanskim govorima, pa je to, vjerovatno, podržavalo i pisanje govornog oblika pridjeva. Za redakciju su karakteristični slučajevi: Мони (и) Пилѣ 3, Исака Иѣкова 7, gdje je Speranski u prvom primjeru dodao vezničko *i*, koje se u ovakvim slučajevima po tradiciji ne piše.²⁰ Pored ovog karakteristično je sažimanje dvaju *a* u Яврама 7, 10.

Za sažimanje je ilustrativan i primjer тельц упитѣни 8, gdje je prvobitnom govornom obliku dodano, vjerovatno kao ispravka, nadredno *i*, svakako prema uzoru iz kodeksa.

U tekstu glosa pojavljuje se i specifični oblik Ивань водоносьца 5, što odgovara, svakako, govoru pisca i nije u suglasnosti sa tradicijom i crkvenoslavenskim uzusom, koji čuva oblike Иоань ili Иоѣнь.²¹

Kao što se može očekivati, nema jotovanja kod imenica na -ѣje, one su čak obilježene izrazito crkvenoslavenskim -ije- kao: до скончаниѣ 3, укорєние 13, врьние 14, житие 10, законию 3, ali zbog načina pisanja, tj. neobilježavanja *l* i *ñ* nije izvjesno da li već ranije pomenute primjere: у еванѣли 2, мьни 8 ne treba shvatiti kao oblike s izvršenim jotovanjem, tj. u *evanđeļi* i *mañi*, što nije neprihvatljivo ako se uzme u obzir vrijeme (najranije kraj XV v.). Osim toga, u tekstu se, kao što je već rečeno povodom grafije i ortografije, vrlo frekventno pojavljuje đerv u vrijednosti *đ* u prezetim grčkim riječima, koje su u tom obliku poznate i danas, dok je izuzetak левгитѣ 5, svakako, čisto literarni import.

Vjerojatno zbog kratkoće teksta nema nijednog prelaza sonantnog *l* u *o* (v. пришаль и г(лаго)лалъ 2, скүдильнѣѣ 7, и(с)купиль 14, ап(о)с(то)ль 2, 13) što odgovara čuvanju najočiglednijih crta crkvenoslavenskog fonetsko-ortografskog uzusa, a slično je i sa čuvanjem vokalnog *l*, koje, uostalom, na tlu srednje Bosne može još imati i specifičan izgovor,²² pa su razumljivi i primjeri: дължники 9, на пльѣѣ 11. Karakteristična osobina bosanskih kodeksa je preuzimanje grčkog ipsilona kao

²⁰ Up. Grickat, I., o. c., str. 260, a toga ima i u građi iz Hvalovog rukopisa.

²¹ Oblik Ivan, iako rijetko, pojavljuje se u nekim bosanskim kodeksima (v. Jerković, V., o. c., str. 150; Šidak J., Kopitarovo..., str. 51).

²² To pokazuju Divkovićeve djela (up. Đorđević, S. Đ., Matija Divković, Glas SKA, knj. 52, str. 102—103), a i savremeni govori (up. Brozović, D., Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni, Ljetopis JAZU, knj. 65, str. 339; Žuljić, M., Današnji vareški dijalekat, Školski vjesnik, knj. 15, str. 257—258).

u,²³ što se sreće u primjeru Тѹрѹ и Сидонѹ 4, zatim, ovdje je do-
sljedno grč. beta reflektovana kao *v*, što pokazuje da nema bližeg
dodira sa latinskim, kao: Яврамъ 7, Витѣсандѹ 4, Иѣковъ 7. Grčko kratko
a primljeno je kao *o* u primjeru: сотона 7, no posebno je zanimljivo
ujednostavljanje početka riječi u pridjevu идина (č. jidina) 5, 12
(up. stsl. июдинъ), kao što posebnu pažnju zaslužuje govorna ako-
modacija grč. *οικονόμος* u икономъ 9, preko crkvenoslavenskog икономъ,
koje je zasvjedočeno i u srpskim spomenicima, kao što je slučaj
i s fonetskim oblikom паска Ионсинева 16 (up. stsl. пасха grč. *πάσχα*).²⁴

Međutim, dalje ponarodnjavanje jezika, koje proizlazi iz nedou-
čenosti pisca, ali, možda, i iz svjesne namjere da tekst učini jezički
pristupačnijim, dolazi osobito do izraza u morfologiji, koja je, inače,
u biblijskim tekstovima vrlo konzervativna i najčešće dosta vjerno
održava staroslavensku normu.

Već na prvom mjestu pada u oči srpskohrvatski oblik gen. sg.
m. roda u primjeru оца и(ε)в(ε)снога 1, uostalom, jedini oblik genitiva
određenog vida. Kad je govoreno o sažimanju *i*, pomenuti su pri-
mjeri nom. sg. m. roda određenog vida pridjeva koji odražavaju
u morfološkom pogledu karakteristike narodnog jezika, a to se može
protegnuti i na primjere kao što su: св(ε)тнхъ 5 (gen. pl. m.) i не-
прнѣзничине 6 (dat. pl. m.). Ipak ima i nesažetih primjera određenog
vida, mada u ograničenom broju, vezanih mahom za ustaljene crkve-
noslavenske izraze, gotovo terminološkog karaktera, i to: скрѹвница
скудильнѣк 7 (acc. pl. n.) пространое житие 10 (nom. sg. n.), te već pominjani
primjer тельцѹ ипитѣнии 8. Kod pridjeva je registrovan još jedan novi
srpskohrvatski oblik u acc. pl. f. чл(о)в(ѣчь)ске 9, mada je fonetski
lik pridjeva još tradicionalan.

Na svoj način su zanimljivi oblici prisvojnih pridjeva, jer se
pored tipa в(о)жнѣ 5 (nom. sg. f.) sreće paralelno i lik овѣча 11, što
odgovara tipu *boži* u primjerima: в(о)жн (nom. pl. m.) 2,7,10, в(о)жн
(nom. sg. m.) 3, в(о)жн (acc. sg. m.) 3, mada se oni mogu shvatiti
i kao sažimanje vokala *i*, pošto postoji i primjer в(о)жнин (nom. sg.
m.) 14. Ipak, primjer овѣча govori o dijalekatskoj karakteristici dosta
široko poznatoj u narodnim govorima.²⁵ No posebno je zanimljiv

²³ Up. Grickat, I., o. c., str. 262; Daničić, Đ., Hvalov rukopis, str.
47—48; Jerković, V., o. c., str. 275—276.

²⁴ V. Miklošić, F., o. c., str. 254^b. i 557^b.

²⁵ Za *boži* v. potvrda i kod Divkovića (Rj. JAZU, knj I, str. 570), a takav
oblik postoji i u vareškom govoru (v. Žuljić, M., o. c., str. 37), ali za ovaj
teren nema potvrda za lik *boža*, *ovče*, iako je poznat u drugim štokavskim
ijekavskim govorima.

primjer *непрѣзниниѣ* (dat. pl. m.) 6, u kojem osim već pomenutog sažetog oblika složene pridjevske promjene imamo još jednu izrazitiju govornu osobinu, a to je pokretni vokal *e* na kraju oblika.²⁶

U oblasti deklinacije uopće, pa i pridjevske, karakteristično je još djelomično održavanje duala, kao u primjerima: (*Харазинъ и Битъ-санда града и мѣстѣ*) *непокорива* (nom. du. m.) 4, (*Туръ и Гидонъ*) *покорива* (nom. du. m.) 4.

Oba oblika komparativa koja se pojavljuju u tekstu odgovaraju u potpunosti narodnom jeziku, to su: *мъни* (nom. sg. m.) 8, *старѣи* (nom. sg. m.) 8.

U imeničkoj su deklinaciji relativno rijetke govorne inovacije, ali je i većina primjera u nom. sg., kao: *д(у)хъ* 1, *миръ* 5, *водоносець* 5, *скотъ* 5, *законъ* 5, *синь* 6, *олѣн* 5, *вино* 5, *жилице* 5, *жена* 2, *гостиница* 5, *лилость* 5 itd. Zanimljiv je oblik *Самаринанинъ* 5, očito napravljen prema tipu etnika na *-janin* od osnove *samarin-* (up. stsl. *самарѣнинъ*) ali govornu inovaciju predstavlja, nesumnjivo, samo nom. sg. *црква* 5, pisana tako bez poluglasa i title (up. stsl. *црѣкы*), pa je u toj relaciji onda i gen. sg. *цркве* 9 takođe novi oblik.

U pluralu muš. roda primjera s proširenjem *-ov-*, osim kod stare *u-osnove* *с(н)нове* 7, 10 ima još samo u primjeru *врачеве* 2, što je, međutim, takođe posvjedočeno u vrlo starim spomenicima (v. Miklošič F., *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, str. 76), ali što ne isključuje da je istovremeno moglo biti i govorna osobina. Svi ostali primjeri su u kraćoj formi kao: *от грѣхъ* (gen. pl.) 2, *грѣси* (nom. pl.) 5, *хлѣви* (nom. pl.) 6, *грѣхе* (acc. pl.) 9. Nominativ plurala muš. roda pored tradicionalnih formi na *-e* kod *u-osnova*, što se proteglo i na imenicu *врачъ*, čuva isto tako tradicionalni crkvenoslavenski oblik *луди* 2, 7, ali se naporedo već javlja i novi srpskohrvatski *луди* 10, što govori o piščevom nastojanju da sačuva, u granicama svog znanja, crkvenoslavenski uzus, ali istovremeno i o prodiranju živog jezika. Istu situaciju imamo i u odnosu crkvenoslavenskog nom. pl. žen. roda *ѣзви* 5 i acc. pl. m. *дни* 2, 9, stare konsonantske deklinacije, prema već novom srpskohrvatskom akuzativu plurala muš. roda *грѣхе* 2, 9. Genitiv plurala bez nastavka, kao i dativ plurala na *-омъ* su istovremeno i govorni oblici i crkvenoslavenska tradicija: *от грѣхъ* 2, *ап(о)с(то)ль* 2, 13, *от ѣзикъ* 13

²⁶ V. o tom Belić, A., Priložci istoriji slovenskih jezika, Glas SAN, II, razdio 62, str. 211—215, te Ivić, P., The Serbocroatian Case System in Diachrony and Diatopy, To Honor Roman Jakobson, 1967, pos. ot., str. 999.

(gen. pl.) *губшникомъ* 1, *ученикомъ* 3, *анѣ(е)ломъ* 6 (dat. pl.), dok je primjer *члѣ(вѣ)комъ* 9 svakako crkvenoslavenski relikv i težnja za literarizacijom teksta. Međutim, oblik *ап(о)с(то)ли* 2, ukoliko predstavlja dativ plurala, što je vjerovatno prema smislu odlomka, bio bi relativno rano svjedočanstvo miješanja pluralskih padeža dativa i instrumentalna pod uticajem duala, jedna od karakteristika štokavskog tla.

Kod imenica se još održava dual i kad je u pitanju srednji rod: (*Харазинъ и Битъсанди*) *града и мѣстѣ* 4, ali se uz broj 12 pojavljuje naporedo gen. pl. i nom. du.: *вѣ:тѣ ап(о)с(то)лъ* 2, *два на десете ап(о)с(то)лъ* 13, prema *двѣ на десете мѣти* 2, pri čemu je karakteristično da se dualski oblik i ovdje vezuje za srednji rod. Isto tako je karakteristično da se uz broj 3 čuva plural: *три члѣви* 6, iako je već promijenjen oblik broja za muž. rod, tj. *три* mj. *трѣ*.

Singularski padeži imenica podudaraju se, uglavnom, koliko s crkvenoslavenskim uzusom toliko i sa srpskohrvatskim jezikom, kao: (gen. sg. m. i n.) *оца* 1, 3, *ц(ѣса)рства* 7, *до скончаниѣ* 3, *вѣка* 9, 10 (dat. sg. m.) *вѣкѣ* 3, *х(ръсто)сѣ* 4, *о(тѣ)цѣ* 8, *чл(о)в(ѣ)кѣ* 14 i sl., te acc. sg. f.: *д(у)шѣ* 6, *винѣ* 8 i sl. Jedino odstupa lokativ sing., koji još čuva arhaični i crkvenoslavenski oblik: *у еванѣели* 2, *на пльтѣ* 11.

I u zamjениčkom sistemu, koja je obično u kodeksima vrlo konzervativna, već prodire piščev govor. I mada se nalazi još prilično često karakteristično crkvenoslavensko *iže*, njegova je upotreba u funkciji relativne zamjenice svedena na dva oblika, i to: *иже* 2, 8, 9 (za nom. sg. m.), 6 (za nom. pl. m.), a *еже* 2, 7, 8 (za acc. pl. m.), 3 (za acc. sg. n.). Oblik *у неиже* 1 očitо nema vrijednost relativne nego lične zamjenice, pa se stiče utisak da je, u stvari, partikula že dodata zamjениčkom obliku narodnog jezika kao svojevrsna literarna oznaka.

Na to upućuje u istoj glosi i upotreba relativne zamjenice *кон* (nom. pl. m.) 1. U upotrebi je i demonstrativna zamjenica *сѣ*, i to: *сѣ* 11 (acc. sg. n.) *сѣ* 11 (nom. sg. m.), čak u jednom primjeru sa vokalizacijom poluglasa: *са* 14 (acc. sg. m.) a kako inače nema slične vokalizacije, nije isključeno da je iz govora.

Tradicionalni crkvenoslavenski oblik zadržao je i genitiv singulara muž. roda lične zamjenice u posesivnoj upotrebi *его* 6, 9, a u istoj se upotrebi javlja i genitiv plurala *ихѣ* 2, no posebno pažnju izaziva oblik *сѣ неи* 1, koji, eventualno, može da predstavlja instrumental singulara žen. roda (v. stsl. *сѣ* jejo), mada bi po smislu

ovdje trebalo da bude masculinum. Speranski je ovaj oblik stavio s oznakom (sic). Ostali zamjенички oblici podudaraju se sa srpskohrvatskim, jedino je, možda, potrebno spomenuti nominativ singulara muž. roda demonstrativne zamjenice она 5, 8, 9, još u arhaičnoj formi koja se slaže sa crkvenoslavenskim uzusom.

Najviše je osavremenjen i najslobodniji u odnosu prema crkvenoslavenskom morfološki sistem glagola, u kojem gotovo pretežu novi srpskohrvatski oblici i narodni govor. U tom pogledu su naročito zanimljivi prezentski oblici, koji u većini slučajeva više nemaju nastavak -тъ u 3. 1. singulara i plurala, inače vrlo izrazitu crtu svih crkvenoslavenskih kodeksa, uključujući tu i bosanske.

Tako prema primjerima: (3. 1. sg.) проповѣда 1, се крѣпѣ 11, (3. 1. pl.) се ѣвдаю 3, служе 8, отпущаю 9, гѣве 9 stoji samo (3. 1. pl.) обличаюць 2, имуть 3, те хощеть (3. 1. sg.) 6. Od pomoćnih glagola javlja se oblik сѣтъ (3. 1. pl. prez.), kao izrazito crkvenoslavenska forma, dok se pored pravilnog i uobičajenog естъ 2, 5, 8, 10, 14 sreće u jednom primjeru i oblik е 10, tj. nova srpskohrvatska enklitika za 3. 1. singulara.

Zanimljiva je i situacija s futurom pošto se u jednom slučaju javlja novi srpskohrvatski štokavski futur неће ... простити 1, što je vrlo značajna inovacija jer nema podloge u bosanskim srednjovjekovnim kodeksima. Osim toga, forma pomoćnog glagola sasvim je novi srpskohrvatski analoški oblik za 3. 1. plurala. Oblik хощеть 6 javlja se u sprezi sa infinitivom повѣдати, što daje cijelom izrazu izvjestan futurski karakter, ali to nije pravi futur, pa je time i objašnjiv crkvenoslavenski tradicionalni oblik.

Većina glagolskih oblika su aoristi, koji podjednako odgovaraju normalnom srpskohrvatskom aoristu kao i staroslavenskom, i to: (3. 1. sg.) очисти 2, рече 2, умножи се 2, показа 3, үведе 7, схини 8, a jedino je nešto zanimljiviji primjer рече, s obzirom da je u 3. 1. sg. bila moguća i pojava paralelnog, ali arhaičnijeg tzv. h-aorista (tip рѣхъ), dok svi ostali primjeri nemaju ni u staroslavenskom nikakvog paralelnog aoristnog oblika, pa u tom pogledu ne pružaju bližih informacija.²⁷

²⁷ Bosanski kodeksi čuvaju još u znatnoj mjeri oblike asigmatskog aorista, mada ipak pretežno u 3. 1. pl. (3. 1. sg. je identično s formama oh-aorista) (up. Grickat, I., o. c., str. 264; Daničić, Đ., Hvalov rukopis, str. 72—73; Jerković, V., o. c., str. 387—388; Jerković, V., Glagolski oblici u Manojlovom jevanđelju, Prilozi proučavanju jezika 5, Novi Sad, 1969, str. 32—33).

Za imperfekt, međutim, u tekstu se nalaze samo tri primjera, i to dva potiču od *glagolati*, lekseme koja je u kodeksima veoma česta u tom obliku: *више* (3. 1. sg.) 1, *г(лаго)лаше* (3. 1. sg.) 3, *г(лаго)лаху* (3. 1. pl.) 1, a isto toliko je i primjera za perfekt, istina bez verbuma finituma: *не ... пришааь и г(лаго)лааь* 2, *искупилъ* 14, sve za 3. 1. sg. U tekstu glosa se nalazi i jedan primjer potencijala *не би имѣли* (3. 1. pl.) 2, koji je već potpun odraz narodnog jezika što se tiče pomoćnog glagola, dok je particip *имѣли* najvjerojatnije, literarni oblik, bar kad je u pitanju bosansko tlo.²⁸ Jedini relikti crkvenoslavenskog su u participu prezenta pasiva *невидими* 8, koji ovdje, uostalom, ima već u potpunosti pravu pridjevsku upotrebu i značenje, kao i particip preterita pasivni *упитѣни* 8, te pasivni aorist *прѣнѣ вистѣ* (3. 1. sg.) 2, sa vrlo tradicionalnom crkvenoslavenskom formom *bistъ*.

Nešto je već dosad rečeno u vezi s čuvanjem duala u deklinaciji, gdje je evidentno da se dualski oblici koji nisu ušli u sistem srpskohrvatskih padežnih oblika čuvaju još jedino po tradiciji, a taj utisak pojačava nedostatak dualskog oblika kod glagola tamo gdje bismo ga očekivali (v. *Монси (и) Иинѣ ... се ѣвляю* 3). Istina, u većini slučajeva kad su u pitanju dva subjekta izostavljen je lični glagolski oblik glagola biti/jesam, kao npr.: *Харазинъ и Ентѣсанда града и мѣстѣ непокор(и)ва* 4, što je do neke mjere takođe indikativno.

Pisac i inače često izostavlja predikatsku kopulu, kao npr.: *три хѣби о(тѣ)цѣ и синѣ и св(е)ти д(у)хѣ*, 6, *онѣ чл(о)в(ѣ)кѣ кнезь вѣка*, а *иконѣ старѣшина цркве его* 9, а djelomično, u prvoj rečenici, i u glosi br. 10 (v. *богати чл(о)в(ѣ)кѣ с(и)нове вѣка*), dok je u glosama 2, 5, 8 kopula iskazana u prvoj rečenici, а u ostalima se podrazumijeva (v. *жена кровоточива естѣ лудие в(о)жи ... а врачеве законници ...* 2, *онѣ чл(о)в(ѣ)кѣ естѣ паенници*, а *Ѣр(у)с(а)л(е)мѣ жилище св(е)тихѣ* 5). To stvara, naročito u glosi br. 5 i 8, ugođaj koji direktno upućuje na folklorni jezički izraz i to u njegovoj još neizgrađenoj i ponešto primitivnoj formi, čemu naročito pridonosi upotreba veznika *a* u neprekinutom nizu nabranjanja (v. ... а *Ѣр(у)с(а)л(е)мѣ жилище св(е)тихѣ*, *Ѣриха мирѣ*, а *ѣзви гурѣси*, а *Ѣри Монси* а *левгитѣ Иванѣ водоносецѣ*, а *Гамаринанинѣ И(с)у(с)ѣ*, а *олѣи* и *вино милостѣ в(о)жиѣ*, а *скотѣ законѣ* 5).

Udio crkvenoslavenskih sintaksičkih specifičnosti relativno je mali, to je, prije svega, infinitivna konstrukcija u glosi 11: *овѣча*

²⁸ Glagol *iměti* zadržali su čakavski govori, odakle je prodro i u dubrovačku renesansnu poeziju, ali ga nema u štokavskim govorima (v. Rj. JAZU, knj. III, str. 797^b i 823^b).

КУПИЛЪ СЕ РАЗУМѢТИ МИРЪ СЪ, a donekle i dativ s infinitivom u glosi 14: ИДѢЖЕ ПОТРУѢБА ЕСТЬ ОЧИСТИТИ СЕ ЧЛ(О)В(Ѣ)КУ, mada istu konstrukciju poznaje i narodni jezik i kasnijih epoha.²⁹

Nešto izrazitiji crkvenoslavenski karakter pokazuje jedan dio upotrijebljene leksike. Pisac još nije napustio upotrebu crkvenoslavenske zamjenice *іже* i mada se u tekstu sreću samo dva oblika, mora se reći da se oni, manje-više, pravilno upotrebljavaju. Kako se u glosi br. 1 javlja i srpskohrvatska relativna zamjenica, to pokazuje, ujedno, značaj crkvenoslavenskog uzusa kad je riječ o osobini koja treba da pridonese jezičkoj literarizaciji teksta glosa. Na istoj je liniji i upotreba mjesnog adverbа ИДѢЖЕ 10, 11, 14, zatim ТАКОЖЕ 2, te partikule ДАЖЕ 2 (Speranski je ovu riječ napisao razdvojeno, tj. ДА ЖЕ, vjerovatno je tako napisana u originalu), te veznika АЩЕ 2. Ilustrativno je da se najviše odnošajnih riječi i adverbа crkvenoslavenskog karaktera sreće u glosi 2, koja je ne samo najduža nego je u njoj i najopširnije objašnjenje teksta.

Razumljivo je da je u leksici relativno znatan udio crkvenoslavenskih leksema, jer se komentator najčešće služio jevanđeljskim pojmovima, koji imaju svoju crkvenoslavensku terminologiju, bez obzira da li se upotrijebljena leksema nalazi direktno u komentarisanom tekstu ili ne, jer ona kao takva već pripada jevanđeljskom stilu i jeziku, kao npr.: (СКРОВИЩА) СКУДИЛЬНЪѢ 7, (АН(Е)ЛОМЪ) НЕПРИКЪЗНИНИЕ 6, (ТЕЛЪЦ) УПИТЪНИИ 8, ЗАКОННИЦИ 2, ВИНУ 3, 8, ВРЪНИЕ 14, ali pretežni dio leksike pripada narodnom govoru. Zanimljivo je da glosator na dva mjesta objašnjava grčke riječi, i to: НАВАДЪНИКЪ 15 (za ДИѢВОЛЬ) i ПАСКА МОНСИЕВА 16 (za СКИНОФИДИѢ).

Očito je na temelju izvedene analize da je glosator imao neke ambicije da piše literarnim jezikom, ali, s jedne strane, nije bio dovoljno učen, a s druge, moguće je da je postojao i posebni funkcionalni stil homiletičke literature, koji je bio manje infiltriran crkvenoslavenskim elementima, pa se toga držao i naš pisac.³⁰

Prema jeziku jevanđelja (koje smo rekonstruirali na temelju varijanti) jezik glosa ne pokazuje veću količinu inovacija na fonet-

²⁹ Belić, A., Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II, sv. 2, Reči s deklinacijom, Beograd, 1950, str. 365—366.

³⁰ U tom pogledu su dosad nedovoljno proučeni Listići iz Montepandona, koje Jagić, takođe, smatra homiletičkom literaturom (v. Thallóczy i Jagić, V., Slavische Fragmente aus der Bibliothek S. Giacomo della Marca in Montepandone, Archiv für slavische Philologie XXVII, Berlin, 1905, str. 86).

skom planu nego veću frekventnost inoviranih osobina, jer sve što se pojavljuje u glosama ima i jevanđelje, samo u manjem opsegu. Tako, npr., u jevanđelju je uočljivija težnja da se očuva *ъ*, pa u cijelom tekstu odlomaka ima svega četiri primjera zamjene sa *u* (v. Mt. XXVII *у ризи* 31, *унидоу у с(вє)ты градъ* 53, Mar. I *у ерьданьсѣѣ* 5), dok u glosama, u mnogo kraćem tekstu, imamo isti broj primjera, a slično stoji i sa srpskohrvatskim refleksom poluglasa i sa drugim osobinama. Jedina izrazita inovacija koje nema u tekstu jevanđelja jest srpskohrvatsko *ć*, jer đerv u jevanđelju ima vrijednost *đ*, barem u poznatom tekstu.

Najizrazitija je promjena karaktera teksta u morfologiji, gdje se u jevanđelju još ponekad čuvaju i sasvim arhaični padežni oblici pridjeva i, naročito, participa, kao: Mt. XXVII *единаго* (acc. sg. m.) 15, *праведнаго* (gen. sg. m.) 24, *црѣквнаѣ* (nom. sg. f.) 51, *неповиньноую* (acc. sg. f.) 4, *послѣднаѣ* (nom. pl. n.) 65, *те сѣдѣщиоуѣмоу* (dat. sg. m.) 19, *бывающаѣ* (acc. pl. n.) 54, *реченое* (nom. sg. n.) 10, *предавы* (nom. sg. m.) 3, *свезавъше* (nom. pl. m.) 2, Mar. I *остававъше* (nom. pl. m.) 18 i sl., bez ijednog primjera novih srpskohrvatskih oblika u genitivu singulara muž. roda. No najevidentnija je razlika između teksta glosa i jevanđelja u glagolskoj sistemi. Ne samo da u glosama nema participa prezenta i preterita I u njihovim arhaičnim formama, čega je prepun jevanđeljski tekst, nego je i u prezentu gotovo preovladao sistem oblika narodnog jezika, dok u jevanđelju ima samo jedan primjer *егда заиде сльньце* Mar. I, 32, ukoliko se i tu ne radi o aoristu, dok je, s druge strane, vjerovatno da je pisar jevanđelja stare asigmatske aoriste *униду* Mt. XXVII, 53, *ужасу се* Mar. I, 25, *приду* Mar. I, 29 shvatao kao 3. l. pl. prezenta.

Što se tiče sintakse i leksike, sam karakter jevanđeljskog teksta nameće veću konzervativnost, a i inače bosanska jevanđelja dosta vjerno prate najarhaičnija staroslavenska jevanđelja,³¹ u tekstu ovih nekoliko odlomaka ne mogu se ni očekivati veća odstupanja od crkvenoslavenske sintakse i leksike jevanđeljskih tekstova. Sudeći na temelju svega izloženog, čini se da tekst glosa ukazuje na vjerovatno postojanje i trećeg književnojezičkog stila, rezerviranog za homiletičku literaturu i njoj srodne vrste, koji je već u jakoj mjeri infiltriran narodnim jezikom na svim jezičkim nivoima, tj. ne samo u fonetici nego i u sintaksi i leksici, i naročito, u morfologiji, pa se u tom pogledu približava jeziku svjetovne književnosti srednjovje-

³¹ V. o tom Grickat, I., o. c., str. 280—281, 290.

kovnog tipa, kao što je npr. Berlinska Aleksandrida. Osim toga, po jezičkim osobinama glosa može se približno odrediti i teren njihovog nastanka, to je najvjerovatnije srednjobosanski ijekavski teren, gdje su zasvjedočeni i najarhaičniji bosanski ijekavski govori sa dosta starinačkog stanovništva,³² a gdje su bili i centri stare bosanske države, pa, svakako, i njene crkve.

Zusammenfassung

DIE SPRACHLICHEN CHARAKTERISTIKA DER GLOSSEN IN DEM BOSNISCHEN EVANGELIUM AUS DER ERBSCHAFT VON SREČKOVIĆ

Die Glossen des Evangeliums von Srečković, die als die sgn. »Fragen und Antworten« einem besonderen Typ der mittelalterlichen Literatur angehören und in diesem Sinne einen einmaligen Rest aus der alten bosnischen Literatur darstellen, hat Speranski im »Archiv für slavische Philologie«, Nr. 24 zusammen mit zwei Fragmenten von Srečkovićs Evangelium, die eigentlich nur Varianten zum Evangelium Nikoljanum sind, herausgegeben. Die Autorin dieser Arbeit hat die Sprache der Glossen, die nach Speranskis Auffassung in XV. oder sogar ins XVI. Jahrhundert zurückgehen, analysiert, wobei das Evangelium selbst nach der Datierung von Speranski aus dem XIV. Jahrhundert stammt.

Ohne Rücksicht auf die zeitliche Distanz weist die Sprache der Glossen im Vergleich zur Sprache des Evangeliums einige ziemlich bedeutende Unterschiede auf, die vor allem darin bestehen, daß viele Eigenschaften der Volkssprache in die Glossen eingedrungen sind. Im Bereich der Phonetik kommt das besonders klar zum Ausdruck, weil *v* durch ein *u* vollständig und die Halbvokale durch ein *a* in starkem Maße ersetzt worden sind. Noch häufiger sind die Eigenschaften der Volkssprache in die Morphologie eingedrungen und zwar in den verbalen Bereich, was verständlich ist, wenn man den Charakter des Textes berücksichtigt. Kirchenslawische Elemente sind im syntaktischen Bereich genauso selten anzutreffen wie im Wortschatz, wo der Anteil der kirchenslawischen Züge auf die dem kommentierten Text entnommene Phraseologie beschränkt ist.

Aufgrund der durchgeführten Analyse kommt die Autorin zum Schluß, daß in der Sprache der Glossen ein dritter literatursprachlicher Stil der homiletischen oder ihr ähnlichen Literatur innewohnt, und daß diese Glossen wahrscheinlich in dem mittelbosnischen ijekawischen Raum entstanden sind.

³² V. Brozović, D., O problemu ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 2, Zagreb, 1966, str. 170. i d.